

1917 жылға дейін және одан кейінгі жылдары Қазақстан саяси жер аударылғандардың мекені болды. XX ғасырдың басында патша үкіметі қазақ жерін толықтай өз меншігіне айналдыру үшін славян ұлттарын көбірек қоныстандыруға тырысты. Біріншіден, қазақ жеріндегі пайдалы қазба көздерін уысында ұстау үшін республиканы көп ұлтты мекенге айналдыруға талпынды, екіншіден бұл өлке түрлі сынақ жүргізуге аса қолайлы еді.

Өңір тұрғындарының ұлттық құрамы қалай өзгерді?

Азамат соғысы жылдарында ауыл шаруашылығы күйзеліске ұшырады. Солтүстік өңірде егіс алқабының көлемі қысқарып, мал басы азайды. Жаңа экономикалық саясат енгізілген соң шаруаларға салыстырмалы түрде еркіндік берілді. Петропавл қаласы қайтадан ірі сауда орталығына айналды, жәрменкелер мен жеке кәсіпкерлік орындары ашылды, ауыл шаруашылығында егіншілік пен мал шаруашылығы қатар дамыды. Бұл кезең аймақ экономикасының қалпына келуіне мүмкіндік берді, бірақ уақытша сипатта ғана болды. 1928 жылдан бастап бай-манаптарды тәркілеу мен ауыл шаруашылығын ұжымдастыру саясаты күшейтілді. 1928 жылы 27 тамызда Қазақ АКСР ХКК мен ОАК-ның «Бай шаруаларын кәмпескелеу» туралы қаулысы шығып, соның нәтижесінде 657 «бай» мен «жартылай феодал» мемлекеттен қуылып, олардан 145 мың бастан аса ірі қара малы тәркіленді. Тәркілеудің барысында Петропавл округінде 34 аса ірі бай анықталып, олардың 9,3 мың малы, 37 киіз үй, 33 ат қора, 30 шөп шабатын машина, 31 соқа, 14 шанасы және тағы басқалар тәркіленді. 1931 жылы 1926 жылмен салыстырғанда ірі қара мал 85 пайызға, ал қой саны 95 пайызға кеміді. Малдың еті мен сүтін азық қылған халықтың арасын аштық жайтады. Халықтың бір бөлігі босқыңға ай-

налып, көршілес аймақтарға, Сібірге, Қытайға қоныс аударды. Ашаршылықтың зардаптары аса ауыр болды. Зерттеушілердің деректеріне сүйенсек, 1930-1933 жылдары Солтүстік Қазақстан халқының үлкен бөлігі қырғынға ұшырады.

Кеңестік индустрияландыру науқаны өңірдің әлеуметтік құрылымына елеулі өзгерістер әкелді. Петропавл қаласында диірмен, май зауыты, темір жол шеберханалары жұмыс істей бастады, сырттан жұмыс күші тартылып, аймақтың этникалық құрамында орыс, украин, неміс халықтарының үлесі өсті, жұмысшы табы қалыптасып, қалалық мәдениет дами бастады. Алайда тұрмыс деңгейі төмен, еңбек жағдайы ауыр болды.

Халық-шаруашылық есептеудің облыстық басқармасының есебі бойынша «Солтүстік Қазақстан облысында 01.01.1936 жылы ауыл халқының саны: колхозшылар барлығы – 348,3 мың; жеке шаруалар – 324,4 мың; жұмысшылар мен қызметкерлер – 159,4 мың; барлығы – 540,2 мың адамды құраған». Халық-шаруашылық есептеудің облыстық басқармасының есебінен: «1936 жылы Солтүстік Қазақстан облысы құрылар алдындағы Қарағанды облысының қала тұрғындарының саны: Ақмолада – 47888; Атбасарда – 5793; Қарағандыда – 126034; Көкшетауда – 16299; Петропавлда – 90280;

Степняк қаласында – 23353; барлығы – 309647 адамға жеткен», – деп көрсетілген.

XX ғ. 30-шы жылдарының соңына қарай Қазақстандағы әрұлттар санында өзгешеліктер байқалды. Ғалым Е.Н.Гладышеваның мәліметі бойынша, 1926-1939 жылдарда облыстағы қазақтардың жалпы саны 16 пайызға кеміп, ал орыстардың саны керісінше артқан. Сол жылдары қазақтардың басқа аудандарға, қалалар мен өнеркәсіп орталықтарына қарай көшіп кету үрдісі байқалды. Сонымен қатар 1939 жылғы санақ украиндардың саны төмендеген (1926 ж. 24 пайыздан 13 пайызға дейін). Бірақ бұл украиндердің санының кәміп кетуінен емес еді, керісінше Қазақстанда туып, орыстардың арасында тұрған соң, өздерін орыс ұлты деп санаған. 1939 жылғы санақ кезінде өздерін орыс ұлты деп жаздырған болатын. 1939 жылы облыстағы басқа ұлт өкілдерінің ішінде халықтың 2-3 пайызын құраған немістер мен татарлар еді, ал қалған 4 пайызын 1937 жылы Қыр Шығыстан көшірілген кәрістер, түркі кезеңде орналасқан басқа ұлт өкілдері – мордova, чуваш, белорус, поляктар құраған.

Солтүстік Қазақстан халық шаруашылығы статистикалық жинағындағы 1939 жылғы 17 қаңтардағы халық санағының деректеріне сәйкес, облыс тұрғындарының саны 363,0 мың адамға жеткен деп көрсетілген.

Дегенмен, Е.Н.Гладышева «Северо-Казакстанская область» атты еңбегінде 1939 жылғы санақ кезіндегі Солтүстік Қазақстан облысы тұрғындарының жалпы саны 365,3 мың адамға жеткенін жазған. Облыс халқының үштен бірі оңтүстік аудандарында орналасқан, қазақтардың ең көп үлесі Октябрьда – 34, Советте – 31, Пресновта – 29 пайызды құрады. Облыстың орталық бөлігінде – Есіл маңы мен Ленин аудандарында олардың үлесі 19 пайызға дейін, ал солтүстік аудандарда мүлде – 9-10 және 5 пайызға дейін (Соколов ауданында) төмендегенін көруге болады. Керісінше, солтүстік аудандарда – орыс халқы кенінен қоныстанып, 70 пайыздан астамын құраған (Соколов ауданында – 82 пайыз).

Ұлы Отан соғысы жылдары кезінде бірқатар ірі зауыттар мен фабрикалардың көшірілуі, соғыстан кейінгі кезеңде Петропавлда жаңа өндіріс орындарының салынуы, облыстың экономикасы мен мәдени дамуына оң әсер етіп, қала халқының саны артты. Нәтижесінде 1939 жылы Петропавл қаласында 131 мың тұрғын болды. Қала халық саны бойынша Алматы, Қарағанды, Семей және Шымкенттен (153 мың тұрғын) кейін 5-орында тұрды. Облыстағы социалистік құрылыс кезінде (1940) қала типтес қоныстар – Булаев (8,9 мың тұрғын), Мамлют (7,5) және Смир-

нов (5,4) сияқты еңбекші елді мекендер пайда болды. Олар темір жол бекеттері және ауданның әкімшілік орталығы болғандықтан ірі елді мекендерге айналды. Олардың әрқайсысында орта мектеп, Мәдениет үйі, 2-3 кітапхана, қалалық парк, қонақ үй, пионерлер үйі, бірнеше дүкен, асхана, газет, радио, шағын электростанция, май зауыты, жергілікті және бірлескен кәсіпорындары болған. Облыстың жалғыз ірі қаласы – Петропавлда 1939 жылы қала халқының шамамен 84 пайыз және жалпы халықтың 29 пайыз шоғырланған.

1976 жылғы Солтүстік Қазақстан халық шаруашылығы статистикалық жинағындағы көрсеткіштерге сәйкес, облыстағы аудандар бойынша тұрғын халықтың саны 1939 жылы – 469,2 мың адам; 1970 жылы – 555,8 мың адам; 1971 жылы – 555,5 мың; 1975 жылы – 555,8 мың; 1976 жылы – 557,7 мың адам, оның ішінде: қалада 236,1 мың, ал ауылда – 321,6 мың; 1981 жылы – 580,2 мың адамды құраған.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Солтүстік Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық ауылы халық үшін аса ауыр кезең болды. Жаңа экономикалық саясат жылдарындағы салыстырмалы еркіндік қысқа мерзімге ғана созылып, кейінгі ұжымдастыру, ашаршылық және қуғын-сүргін өңірдің демографиялық және әлеуметтік дамуына орны толмас зардаптар әкелді. Дегенмен, бұл кезеңде индустрияландыру нәтижесінде қалалар дами бастады, жаңа әлеуметтік топтар қалыптасты.

Әсемгүл ТЕМІРХАНОВА,
М.Қозыбаев атындағы
СҚУ-дың ғалым хатшысы, Ph.D.